

ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΑΤΟΥΣ – ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Ελένη Παλιούρα

ΠΜΣ Εκκλησιαστικού Δικαίου, Μτπ. Κανονικού Δικαίου/ Δικηγόρος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι σχέσεις Κράτους – Εκκλησίας αποτελούν πεδίο έντονου προβληματισμού, όχι μονάχα στη σύγχρονη εποχή, αλλά ήδη από τους πρώτους αιώνες μ.Χ. και τη διαπλοκή του χριστιανισμού με τη ρωμαϊκή έννομη τάξη. Στην περίπτωση του ελληνικού κράτους, η διερεύνηση των σχέσεων αυτών τυπικά γνωρίζει ως αφετηρία την υπόστασή του ως ανεξάρτητου κράτους· η πρώτη δε νομοθετική πράξη που προκάλεσε αψιμαχίες ήταν η δια της πολιτειακής οδού ανακήρυξη της ελλαδικής Εκκλησίας ως αυτοκέφαλης το 1833. Η διαδρομή των επίμαχων σχέσεων στο ελληνικό κράτος μέχρι σήμερα έχει γνωρίσει μεταβολές ως προς την επιβαλλόμενη προσέγγισή τους, εξαιτίας των εξελίξεων στον χώρο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην ευρωπαϊκή νομοθεσία για τις σχέσεις Κράτους – θρησκευτικών κοινοτήτων, καθώς και στη διαπλοκή πολιτειακής και εκκλησιαστικής έννομης τάξης.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ

κράτος, εκκλησία, χωρισμός, θρησκευτικές κοινότητες

---

1. Εισαγωγή: Η εκκλησία εντός του ελληνικού κράτους¹

Για μία ακόμη φορά, το θέμα των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας απασχολεί έντονα τον διάλογο που εκτυλίσσεται τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα. Σχέσεις που έχουν προκαλέσει προβληματισμούς, έριδες, καθώς και ένα ευρύ φάσμα επιστημονικής βιβλιογραφίας, ειδησεογραφίας και αντικρουόμενων επιχειρημάτων. Σχέσεις δυσχερώς προσεγγίσιμες, καθώς αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης του συνόλου σχεδόν των ανθρωπιστικών επιστημών².

Αρχικά, σε οποιοδήποτε εγχείρημα επισκόπησης των σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας, σκόπιμη είναι η εννοιολογική αποσαφήνιση των δύο υποκειμένων των υπό εξέταση σχέσεων, καθώς και η οριοθέτηση του πεδίου έρευνας. Ποιο είναι το Κράτος και ποια η Εκκλησία, ποιοι είναι οι δύο θεσμικοί παράγοντες, η διαπλοκή των οποίων εξετάζεται σε κάθε περίπτωση; Πιο αναλυτικά, η εννοιολογική προσέγγιση της Εκκλησίας απαντά ούτε σε έναν ενιαίο ορισμό, ούτε σε μία μονάχα πνευματική και διοικητική συγκρότηση. Η ένταξη του όρου Εκκλησία στο περιεχόμενο του αρχαιοελληνικού δημόσιου δικαίου, δεν σχετίζεται με τη μετέπειτα εξέλιξή του, που αφετηρία έχει τον πρώτο αποστολικό αιώνα και τη διάδοση του χριστιανισμού³.

¹ Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου κ. Σπύρο Τρωιάνο, ομότιμο καθηγητή εκκλησιαστικού δικαίου, για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και συμβουλές του τόσο σε επίπεδο γλωσσικό όσο και στο περιεχόμενο του παρόντος άρθρου.

² Βλ. Μητραλέξης 2016: «Όταν προκύπτουν στον δημόσιο λόγο οι σχέσεις Εκκλησίας-Κράτους ή το ενδεχόμενο χωρισμού τους, σπάνια τίθενται ως ορθολογικό αιτούμενο επαναπλαισίωσής τους. Αντ' αυτού, εγείρονται ως θορυβώδης μάχη σημαίων, συμβόλων, αρένας για πολέμους αξιών. Σε μια τέτοια αντιπαλότητα, το τελευταίο που μετράει είναι τα πραγματολογικά στοιχεία, το πώς έχει όντως η κατάσταση: συναίσθημα να υπάρχει – και, κυρίως, φωνές...»; Ματσούκας, 2001: 29: «Και λίγο να προσέξει κανείς τις συζητήσεις πάνω σε αυτό το θέμα διαπιστώνει ουκ ολίγες ασάφειες, προχειρότητες και προπαντός ιδεολογικές σκοπιμότητες, χώρια από κάποια αφανή ή λίγο εμφανή προσωπικά πάθη και συμφέροντα».

³ Βλ. Τρωιάνος και Πουλής 2003: 1-3 · Η διάδοση του Χριστιανισμού στο ρωμαϊκό κράτος διενεργήθηκε κατά τη διάρκεια του Αποστολικού αιώνα. Η μεταφορά του Χριστιανισμού στη Ρώμη από τους Αποστόλους και όχι από τον ίδιο τον Ιησού δικαιολογείται από το γεγονός ότι ο Ιησούς δε δίδαξε πέρα από την Παλαιστίνη, σε αντίθεση με τους μαθητές του που αμέσως ταξίδεψαν σε όλη τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χάριν της διδασκαλίας τους (βλ. de Ste. Croix 2005: xiv. Αρχικά, ο χριστιανισμός δε διαχωριζόταν από τον ιουδαϊσμό, ο οποίος κατείχε τη θέση της νόμιμης θρησκείας («*sub umbraculo licitae Judaeorum religionis*») στο πλαίσιο της ρωμαϊκής μορφής ανεξιθρησκείας, γι' αυτό και ο πρώτος δε νοήθηκε ως ένα ιδιαίτερο θρήσκευμα. Μάλιστα, αρχικά θεωρούνταν ως αίρεση του ιουδαϊσμού, γεγονός που διαφαίνεται και από το ότι, όταν ο Απόστολος Παύλος βρέθηκε σε διένεξη με τους Ιουδαίους, ουδείς έκανε λόγο για νέα θρησκεία αλλά για «αίρεση των Ναζωραίων» (Πραξ, 24,5). Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου οι χριστιανοί διαφοροποιήθηκαν από τους Ιουδαίους και οι πράξεις τους ως απόρροια της αποστολικής διδασκαλίας προκαλούσαν προβλήματα διοικήσεως. Εύλογα παραδείγματα αποτελούν η άρνησή τους να λαμβάνουν όρκο, να στρατεύονται, να προσφέρουν θυσίες στους θεούς του αυτοκράτορα και να λαμβάνουν δημόσιες υπηρεσίες. Η στάση αυτή αποδίδεται στην αντίληψη εκ μέρους τους Εκκλησίας ως «θείου καθιδρύματος» που δε σχετιζόταν με την κοσμική εξουσία, η οποία ανήκε στο κράτος (βλ. Φειδάς 2002: 129 κ.ε.).

Από την πλευρά, πάντως, του εκκλησιαστικού δικαίου ο όρος εκκλησία ανταποκρίνεται συνοπτικά στο σύνολο των ομοδόξων Χριστιανών, σημασία που προέκυψε μετά την επέλευση του σχίσματος πίστεως μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας το 1054 και τη διασάλευση της εκκλησιαστικής ενότητας⁴. Ποια είναι, όμως, η Εκκλησία μέσα στο ελληνικό κράτος; Όταν μιλάμε για την ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία, αναφερόμαστε ουσιαστικά σε πέντε διαφορετικές εκκλησιαστικές δικαιотаξιές, που συνυπάρχουν στην ελληνική επικράτεια. Πρόκειται για την αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, στην οποία θα επικεντρωθεί και η παρούσα διερεύνηση των σχέσεων Κράτους - Εκκλησίας καθώς είναι η αρχαιότερη ως προς τη συγκρότησή της εντός του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το ιδιαίτερο καθεστώς των μητροπόλεων των Νέων Χωρών, την ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης, τις μητροπόλεις της Δωδεκανήσου, που υπάγονται απευθείας στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, και το Άγιο Όρος⁵. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος συγκροτήθηκε το 1830, με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3ης Φεβρουαρίου, ενώ η τελική προσάρτηση εδαφών σημειώθηκε μετά το πέρας του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, γεγονός που έχει σημασία στη συγκρότηση των ως άνω αναφερόμενων εκκλησιαστικών δικαιотаξιών⁶.

Δεν παραγνωρίζεται, πάντως, από τη νομοθεσία η εκκλησιολογική διάσταση της Εκκλησίας, αφού στον ισχύοντα καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, ο οποίος είναι νόμος του Κράτους⁷ προερχόμενος εκ της ολομέλειας του κοινοβουλευτικού σώματος, αναφέρεται η εκκλησία ως θείον καθίδρυμα. Η νομική προσωπικότητα που της παρέχεται καθίσταται εμφανές ότι εξυπηρετεί τις νομικές μόνο σχέσεις της, δηλαδή τη διευκόλυνσή της στις συναλλαγές και την προστασία της έναντι τρίτων⁸. Ο πολιτειακός νόμος τόσο ο υπέρτατος μέσα στον

⁴ Κονιδάρης 2016: 1 κ.ε.

⁵ Μητραλέξης 2015: 114-119.

⁶ Ανδρουτσόπουλος 2007: 35-68.

⁷ Ν.590/1977, «Περί του Καταστατικού Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος» {ΦΕΚ 146/Α/31.5.1977}, όπως ισχύει με τις υφιστάμενες τροποποιήσεις.

⁸ Άρθρο 1 ν.590/1977: «Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, οὕσα θεῖον καθίδρυμα καὶ ἔχουσα κεφαλὴν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, εἶναι ἀναποσπάστως ἠνωμένη δογματικῶς μετὰ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης καὶ πάσης ἄλλης Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, στοιχοῦσα τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τηροῦσα ἀπαρασαλεύτως, ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι, τὰ δόγματα, τοὺς ἱεροὺς ἀποστολικοὺς καὶ συνοδικοὺς κανόνες καὶ τὰς ἱεράς παραδόσεις {...} Κατὰ τὰς νομικὰς αὐτῶν σχέσεις ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, αἱ Μητροπόλεις, αἱ ἐνορίαὶ μετὰ τῶν Ἐνοριακῶν αὐτῶν Ναῶν, αἱ Μοναί, ἡ Ἀποστολικὴ Διακονία, ὁ ΟΔΕΠ, τὸ ΤΑΚΕ, τὸ Διορθόδοξον Κέντρον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εἶναι Νομικὰ Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου {...}», βλ.καὶ ΣτΕ 502/2011, ΝΟΜΟΣ: «{...}ἡ ἰδιάζουσα φύση καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν μονῶν ὡς ἰδιαιτέρης φύσεως νομικῶν προσώπων. Πράγματι, κατὰ τὴ γνώμη αὐτή, οἱ ἱερέες μονές χαρακτηρίζονται μὲν ρητῶς ἀπὸ τὸν νόμο ὡς νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου κατὰ τὴς νομικῆς τοὺς σχέσεις (ἄρθρο 1 παρ. 4 τοῦ Καταστατικῆς Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ, εἰδικῶς γιὰ τὴν καθ' ἣς ἡ αἴτηση ἀκυρώσεως Ἱερᾶ Μονῆς {...}, ἄρθρο 1β' τοῦ Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ), δὲν συνιστοῦν, ὅμως, φορεῖς ἀσκήσεως τῆς δημόσιας ἐξουσίας».

κρατικό οργανισμό, ήτοι το σύνταγμα, όσο και ο κοινός, καθορίζουν το νομικό περίβλημα και δεν υπεισέρχονται στον καθορισμό της πνευματικής αποστολής της Εκκλησίας.

2. Δύο κανονιστικά κείμενα της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας – τα θεμέλια των υπό εξέταση σχέσεων

Βασικός σταθμός στη διαμόρφωση των σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας υπήρξε η διά της νομοθετικής οδού⁹ ανακήρυξη της Εκκλησίας της Ελλάδος ως αυτοκέφαλης το 1833 με τη διακήρυξη περί ανεξαρτησίας, επί Όθωνος, το περιεχόμενο της οποίας, βέβαια, συνεπαγόταν υποταγή της εκκλησιαστικής διοικήσεως στην κρατική εξουσία¹⁰. Ο όρος Εκκλησία της Ελλάδος με τον τρόπο που νοείται σήμερα, δηλαδή το σύμπλεγμα της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος και των μητροπόλεων των Νέων Χωρών που διοικούνται από την τελευταία, της αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος, όμως, μετά την προσάρτηση σε αυτή των μητροπόλεων της Επτανήσου το 1866 και των μητροπόλεων της Άρτας και της Θεσσαλίας (πλην της Μητρόπολης Ελασσώνας) το 1882, εντυπώθηκε το πρώτον σε πολιτειακό νομοθέτημα του 1931¹¹. Στο βασιλικό διάταγμα του Όθωνα, κατ' ακριβολογία του συμβουλίου της αντιβασιλείας, που αποτέλεσε και τον πρώτο καταστατικό χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος, η τελευταία αναφέρεται ως Εκκλησία του Βασιλείου της Ελλάδος¹².

Πώς πραγματοποιήθηκε, όμως, η παροχή της αυτοκεφαλίας δια νόμου και όχι διά πράξεως της Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, που ήταν και το αρμόδιο όργανο για την παροχή αυτοκεφαλίας στην Εκκλησία της Ελλάδος¹³; Η

⁹ Το κράτος νομοθετεί διά της νομοπαραγωγικής διαδικασίας που προβλέπει το ισχύον Σύνταγμα του 1975, όπως ισχύει με τις υφιστάμενες αναθεωρήσεις, και κατά τη διαδικασία που ρυθμίζει ο ισχύων Κανονισμός της Βουλής. Η Εκκλησία θεσπίζει κανόνες δικαίου, οι οποίοι σε πολυάριθμες περιπτώσεις έχουν κυρωθεί διά πολιτειακών νομοθετημάτων. Ένα παράδειγμα της βυζαντινής περιόδου αποτελεί η Νεαρά 131 του Ιουστινιανού, με την οποία εξομοιώθηκαν από άποψη τυπικής ισχύος με αυτοκρατορικό νόμο οι ιεροί κανόνες των τεσσάρων πρώτων Οικουμενικών Συνόδων, βλ. Τρωιάνος 2013: 292-293. Παρακάτω θα αναλυθεί συνοπτικώς και η συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων στη σύγχρονη ελληνική έννομη τάξη.

¹⁰ «Διακήρυξης περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας» {ΦΕΚ Α' 23/1-13.8.1833}. Το νομοθετικό αυτό κείμενο προέβλεπε ως κεφαλή της ελλαδικής Εκκλησίας κατά το διοικητικό της μέρος το ρωμαιοκαθολικό Όθωνα.

¹¹ Ν.5438/1932 «Περί τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του νόμου 5187 – Καταστατικός Νόμος της αυτοκέφαλου Εκκλησίας της Ελλάδος», {ΦΕΚ 178/Α/1.6.1932}, όπου στο άρθρο 1 αποτυπώνεται η σημερινή συγκρότηση του διαρκούς διοικητικού οργάνου της Εκκλησίας της Ελλάδος, γι' αυτό αναφέρω και τον νόμο αυτό ως καθιερωτικό του σημερινού όρου «Εκκλησία της Ελλάδος» και όχι τον προγενέστερο ν.5187/1931. Βλ. και Βαβούσκος 2001.

¹² Στο άρθρο 1 της διακήρυξης αναγράφεται: «Η Ορθόδοξος Ανατολική Αποστολική Εκκλησία του Βασιλείου της Ελλάδος».

¹³ Η αυτοκεφαλία ισοδυναμεί με τη διοικητική ανεξαρτησία. Βλ. Τρωιάνος 2013: 63 κ.ε. όπου χαρακτηριστικά επισημαίνει: «Το θέμα της ανεξαρτησίας και της αυτοτέλειας στο πλαίσιο των διατάξεων που διέπουν την άσκηση της εκκλησιαστικής διοικητικής εξουσίας αποτέλεσε κατ'

κατάσταση είχε ως εξής: η έλευση του Όθωνα και της Αντιβασιλείας διενεργήθηκε τη χρονική περίοδο κατά την οποία οι σχέσεις Οικουμενικού Πατριαρχείου – ελλαδικής Εκκλησίας βρίσκονταν υπό τη σκιά της διακοπής τους, που έλαβε χώρα κατά την έναρξη του επαναστατικού αγώνα του 1821. Υπεύθυνος μεταξύ άλλων και για τα εκκλησιαστικά ζητήματα από τα μέλη της αντιβασιλείας υπήρξε ο Γεώργιος Λουδοβίκος φον Μάουρερ, στενός σύμβουλος του οποίου φέρεται να ήταν ο κληρικός Θεόκλητος Φαρμακίδης. Αμφότεροι υπήρξαν άνθρωποι με εξαιρετική μόρφωση και προέβησαν στην υλοποίηση των πολιτικών σκοπιμοτήτων της Αντιβασιλείας, που ήταν η αποτροπή παροχής συντάγματος, κάτι στο οποίο θα συνέβαλε η αποδυνάμωση του κλήρου διαμέσου της δέσμευσης της ελλαδικής εκκλησίας στο κράτος¹⁴.

Με αυτή την ενέργεια προκλήθηκαν τριβές τόσο στο εσωτερικό της εκκλησίας και του κράτους, αφού δημιουργήθηκαν δύο πλευρές, μία υπέρ της αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδος με κύριο εκφραστή τον Φαρμακίδη και μία κατά με εκφραστή τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων, όσο και στις σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας της Ελλάδος και Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο δεν αναγνώριζε την Ιερά Σύνοδο του Βασιλείου της Ελλάδος. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός της επιστροφής εκ μέρους του Οικουμενικού Πατριάρχη Άνθιμου Δ' άθικτης επιστολής που είχε αποστείλει η προαναφερθείσα σύνοδος εκ μέρους του πρώτου ουσιαστικά προκαθημένου της Εκκλησίας της Ελλάδος Νεοφύτου, όπως παραδόθηκε κατά την απονομή εκ μέρους της ελληνικής κυβερνήσεως του Παρασήμου του Σωτήρος στον Άνθιμο¹⁵.

Η αποκατάσταση των σχέσεων Εκκλησίας της Ελλάδος – Οικουμενικού Πατριαρχείου επήλθε μετά από αποστολή γράμματος εκ μέρους του ελληνικού κράτους μέσω του υπουργικού συμβουλίου στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο εμπεριείχε αίτημα για ανεξαρτησία της ελλαδικής εκκλησίας και με τη συνεπακόλουθη έκδοση του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου του 1850, με τον οποίο ανακηρυσσόταν το πρώτον η Εκκλησία της Ελλάδος αυτοκέφαλη, όχι αναδρομικά δηλαδή.¹⁶ Η αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, λοιπόν, υφίσταται κανονικώς από το 1850 και είναι ενωμένη δογματικώς με τη μητέρα Εκκλησία, καθώς και με τις υπόλοιπες ομόδοξες Εκκλησίες, όντας διοικητικώς ανεξάρτητη¹⁷.

ουσίαν ήδη από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, πρόβλημα εκκλησιαστικής πολιτικής και όχι απλώς και μόνο ζήτημα διοικητικής τεχνικής».

¹⁴ Βλ. Τρωιάνος 2006: 7 κ.ε.

¹⁵ Βλ. Παπαγεωργίου 2013: 57 κ.ε. Επίσης Ραμιώτης 1997: 81-82.

¹⁶ Βλ. Ραμιώτης 1997: 83. Για το σώμα της επιστολής βλ. Στράγκας 1969: 164-167.

¹⁷ Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος Τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἀγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου, τῆς συγκροτηθείσης ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ Σωτῆρος χιλιοστῶ ὀκτακοσιοστῶ πεντηκοστῶ, ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ, Ἰνδικτιῶνος Η΄, περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Ἀμήν. Βλ. Τρωιάνος και Παπαγεωργίου 2009: 73-77.

Ένα άλλο σημαντικό κεφάλαιο των σχέσεων κράτους εκκλησίας αποτελούν οι μητροπόλεις των Νέων Χωρών¹⁸. Πρόκειται για τις περιοχές που απελευθερώθηκαν μετά τους βαλκανικούς πολέμους και δεν προσαρτήθηκαν στην αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος με Συνοδική και Πατριαρχική Πράξη, όπως συνέβη στην περίπτωση των Επτανήσων, της Άρτας και της Θεσσαλίας. Πρόκειται για τις μητροπόλεις της Ηπείρου, των νησιών του Αιγαίου, της Δυτικής Θράκης, της Μακεδονίας και της Ελασσόνας. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανέθεσε επιτροπικώς τη διοίκησή τους στην αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος υπό δέκα ρητούς όρους, όπως αναγράφονται στην Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928, συναινούσης και κυρούσης της ελληνικής πολιτείας¹⁹. Η κύρωση, βέβαια, από την ελληνική πολιτεία φάνηκε να είναι προγενέστερη της έκδοσης της πατριαρχικής πράξης, αν και αυτό είναι νομικά αδύνατο. Όντως, βέβαια, είχε δημοσιευτεί νόμος με το περιεχόμενο της Πράξης του 1928, ο οποίος όριζε ότι οι μητροπολίτες των Νέων Χωρών εξομοιώνονται ως προς τα πάντα προς τους μητροπολίτες της αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος, καθώς και ότι εντάσσονται σε κοινό νομοθετικό πλαίσιο με την τελευταία²⁰.

Ο Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος του 1850 μαζί με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη του 1928, αποτελούν δύο μη κρατικά κανονιστικά κείμενα, δύο κανονιστικά κείμενα της εκκλησιαστικής δικαιοταξίας, που τυγχάνουν συνταγματικής κατοχύρωσης στο σύνταγμα του 1975, όπως ισχύει με τις υφιστάμενες αναθεωρήσεις. Η συνταγματική αυτή κατοχύρωση λαμβάνει χώρα στο άρθρο τρία, που ρυθμίζει καταρχήν τις σχέσεις κράτους εκκλησίας. Αν και έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η συνταγματική κατοχύρωση αφορά όλο το φάσμα των δύο αυτών κειμένων, άποψη που συμφωνεί με το δικαίωμα της αυτοδιοικήσεως των θρησκευμάτων, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, που είναι το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο στην Ελλάδα έχει διαπλάσει μια διαφορετική ερμηνεία, που έγκειται στη συνταγματική κατοχύρωση της Πράξης και του Τόμου μόνο στην έκταση που σχετίζεται με τη συγκρότηση του διαρκούς διοικητικού οργάνου της Εκκλησίας της Ελλάδος, δηλαδή της διαρκούς ιεράς συνόδου. Σκόπιμο είναι να αναφερθούν δύο χαρακτηριστικές υποθέσεις. Η πρώτη είναι η περίπτωση της μετάθεσης του μητροπολίτη Άνθιμου από τη μητρόπολη Αλεξανδρουπόλεως στη μητρόπολη Θεσσαλονίκης και η παράβαση του πέμπτου όρου της Πράξης του 1928, που ορίζει την πλήρωση των κενών μητροπολιτικών

¹⁸ Στις 36 Μητροπόλεις των Νέων Χωρών συμπεριλαμβάνεται και η Μητρόπολη, στην έδρα της οποίας διεξήχθησαν οι εργασίες του συνεδρίου, η Μητρόπολη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου.

¹⁹ Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη περί της διοικήσεως των Νέων Χωρών (1928), Βασίλειος ελέω Θεού Αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης και Οικουμενικός Πατριάρχης. Βλ. Τρωιάνος και Παπαγεωργίου 2009: 84-88. Βλ. γενικά και Αγγελόπουλος 2005.

²⁰ Ν.3615/1928 «Περί εκκλησιαστικής διοικήσεως των εν ταις Νέαις Χώραις της Ελλάδος Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου» {ΦΕΚ 123/Α/12.7.1928}, άρθρον 1: «{...}Οι Μητροπολίται των Νέων Χωρών της Ελλάδος, εξομοιούμενοι κατά πάντα προς τους Μητροπολίτας της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος, επεκτεινομένου γενικώς και επ'αυτών του Καταστατικού Νόμου {...}»

θρόνων των Νέων Χωρών βάσει του καταλόγου εκλογίμων προς αρχιερατεία με πρόβλεψη έγκρισης αυτού εκ του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο δύναται να υποδείξει υποψηφίους. Απαγορεύονται, επίσης, ρητά οι μεταθέσεις των μητροπολιτών των Νέων Χωρών. Στη σχετική προσφυγή που πραγματοποιήθηκε στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το τελευταίο έκρινε το 2008 ότι ο ως άνω πέμπτος όρος της Πράξης του 1928 δεν κατοχυρώνεται συνταγματικώς, με τη μειοψηφία, ωστόσο, να υποστηρίζει κατά λέξη ότι «κατοχυρώνονται όλες οι διατάξεις του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου του 1850 και της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης του 1928 στο σύνολό τους, όχι δε μόνον οι διατάξεις εκείνες των εν λόγω κειμένων, οι οποίες αφορούν τον τρόπο συγκρότησης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου»²¹.

Η δεύτερη υπόθεση εμπεριέχει την προσβολή της εκλογής του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος Χριστόδουλου στο Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο απεφάνθη ότι η συνταγματική κατοχύρωση των δύο πατριαρχικών κειμένων συμπεριλαμβάνει μόνο τη συγκρότηση της διαρκούς ιεράς συνόδου, συνεπώς το γεγονός ότι η προσφώνηση του προκαθημένου της Εκκλησίας της Ελλάδος στον Τόμο του 1850 είναι μητροπολίτης Αθηνών, στην Πράξη του 1928 Μακαριώτατος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, ενώ στον ισχύοντα καταστατικό χάρτη Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, δεν ενέχει σημασία. Επίσης, το δικαστήριο στο σκεπτικό του ανέπτυξε το εννοιολογικό περιεχόμενο του τίτλου Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, καταλήγοντας στο ότι αποτελεί έναν τιμητικό χαρακτηρισμό του προέδρου των σημαντικότερων συλλογικών οργάνων της Εκκλησίας και ότι δεν του προσδίδει αρμοδιότητες που εκτείνονται πέραν της Αρχιεπισκοπής Αθηνών²².

3. Διαπλοκή εκκλησιαστικής δικαιοταξίας με την πολιτική

Η ιστορική διαδρομή από τη γέννηση του ελληνικού κράτους έως σήμερα καταδεικνύει την έντονη επιρροή ποιμεναρχών της Εκκλησίας της Ελλάδος στα πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα, γεγονός που αμέσως εγείρει προβληματισμό σχετικά με το ποια μπορεί να είναι η θέση της Εκκλησίας στο πολιτικό προσκήνιο. Το φαινόμενο, πάντως, δεν είναι άγνωστο ούτε στη βυζαντινή περίοδο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαο

²¹ ΣτΕ 409/2008 και ΣτΕ 410/2008 σχετικά με την πλήρωση της Ιεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, δημοσιευμένες σε ΝΟΜΟΣ, όπου συγκεκριμένα στη ΣτΕ 409/2008 (μειοψηφία): {...}κατοχυρώνονται όλες οι διατάξεις του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου της 29.6.1850 και της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης της 4.9.1928 στο σύνολό τους, όχι δε μόνον οι διατάξεις εκείνες των εν λόγω κειμένων, οι οποίες αφορούν στον τρόπο συγκρότησης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου {...}.

²² ΣτΕ 3767/2002 δημοσιευμένη σε ΝΟΜΟΣ: {...}κατοχυρώνονται συνταγματικά όχι όλες οι διατάξεις που περιέχονται στον Πατριαρχικό Τόμο και τη Συνοδική Πράξη, αλλά μόνο οι διατάξεις εκείνες των εν λόγω κειμένων, οι οποίες αναφέρονται στον τρόπο συγκρότησης της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου κατά τα πρεσβεία της αρχιερωσύνης και κατ' ίσο αριθμό από τις επαρχίες της Παλαιάς Ελλάδας και των Νέων Χωρών {...}.

Μυστικό, που διετέλεσε ηγετικό μέλος της αντιβασιλείας του ανήλικου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ²³, αλλά και τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιο, ο οποίος μεταξύ άλλων συνέβαλε στην παραγωγή ενός νομοθετήματος με περιεχόμενο ρυθμιστικό για τις σχέσεις Κράτους – Εκκλησίας, την Εισαγωγή²⁴.

Μορφή της εκκλησιαστικής και ταυτοχρόνως της πολιτικής δικαιοταξίας στο νεότερο ελληνικό κράτος αποτέλεσε ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο οποίος ανέλαβε αξιώματα της κοσμικής εξουσίας σε μια περίοδο, ωστόσο, κρίσιμη για το ελληνικό κράτος, την περίοδο από την κατοχή στον εμφύλιο πόλεμο. Βέβαια, ήδη από την περίοδο του θέματος της αρχιεπισκοπικής εκλογής και της πρωτοφανούς ακύρωσής της εκ μέρους του Συμβουλίου της Επικρατείας μετά από αίτηση μελών της ιεραρχίας, η κρατική εξουσία επεδείκνυε έντονο ενδιαφέρον προς την εκκλησιαστική διοίκηση με τις μεγάλες δυνάμεις να λαμβάνουν θέση επί αυτής²⁵. Ο Δαμασκηνός διετέλεσε πρωθυπουργός της Ελλάδος για διάστημα δύο περίπου εβδομάδων²⁶. Δεν διαθέτουμε πρακτικά συζητήσεως του κοινοβουλίου εκείνης της περιόδου, καθώς οι κοινοβουλευτικές διαδικασίες είχαν διακοπεί για διάστημα δέκα περίπου ετών. Πιο πριν, το 1944 ανατέθηκε η αντιβασιλεία από τον Γεώργιο Β στο πρόσωπο του Δαμασκηνού²⁷, έπειτα από παραίνεση του Άγγλου Πρωθυπουργού Ουίνστον Τσόρτσιλ, με αποτέλεσμα η Ιερά Σύνοδος να προεδρεύεται στο εξής από τον αντιπρόεδρο μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα. Η περίοδος της αντιβασιλείας του Δαμασκηνού έληξε μετά την επάνοδο του Γεωργίου διά δημοψηφίσματος το 1946²⁸.

Λίγα χρόνια μετά τον αρχιεπισκοπικό θρόνο κατέλαβε ο Ιάκωβος, μονάχα όμως για δεκατρείς ημέρες, αφού υπέβαλε την παραίτησή του στις 25 Ιανουαρίου 1962. Το συμβάν προκλήθηκε εξαιτίας της τεταμένης κατάστασης από την εκλογή του στις 13 Ιανουαρίου και έπειτα, αφού άρχισαν να διαδίδονται φήμες, μέχρι και καταγγελίες εις βάρος του νέου αρχιεπισκόπου «δι' ακατανόμαστους πράξεις». Το θέμα πέρασε αμέσως στο κοινοβούλιο. Ενδεικτικά, πραγματοποιήθηκε ερώτηση του βουλευτή Αθηνών Ηλία Μπρεδήμα, ο οποίος τόνισε μάλιστα τη δυσφορία του πληρώματος της Εκκλησίας, καθώς και ερώτηση των βουλευτών της Ένωσης Κέντρου, οι οποίοι μετέθεσαν το βάρος στην Κυβέρνηση, κατηγορώντας την συνοπτικά ότι είχε επιδείξει εύνοια στο πρόσωπο του Ιακώβου. Ο τύπος υπήρξε ιδιαίτερα σκληρός με το πρόσωπό του, μιλώντας για εκκλησιαστική κρίση, αστυνομικά μέτρα, σχολιάζοντας την απουσία του υπουργού παιδείας από την ενθρόνιση του Ιακώβου, ενώ παράλληλα είχε διαδοθεί η φήμη ότι η κυβέρνηση

²³ Βλ. Κουκουσάς 2014: 393-397.

²⁴ Βλ. Τρωιάνος 2011: 240-246.

²⁵ Την ακύρωση της αρχιεπισκοπικής εκλογής προετοίμασε εκ του παρασκηνίου ο Ιωάννης Μεταξάς, όπως ο ίδιος μαρτυρεί στο ημερολόγιό του. Η απόφαση της ακύρωσης είναι η ΣτΕ 936/1938 δημοσιευμένη σε Στράγκας 1972: 2193-2198.

²⁶ ΦΕΚ 253/Α/17.10.1945 και ΦΕΚ 264/Α/1.11.1945.

²⁷ ΦΕΚ 40/Α/31.12.1944.

²⁸ Για τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Δαμασκηνό, βλ. ενδεικτικά Τσιρώνης 2010: 369 κ.ε. καθώς και Θεοδωρίδης 2011: 814.

επιθυμούσε να ακυρώσει την εκλογή. Μετά την παραίτηση επήλθε εξομάλυνση της κατάστασης, ενώ ο Ιάκωβος απαλλάχθηκε από όλες τις κατηγορίες²⁹.

Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί και αυτή του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου και της δράσης του με χαρακτηριστική τη στάση του απέναντι στην αναγραφή ή μη του θρησκειώματος στα δελτία ταυτότητας, στάση η οποία αποτέλεσε έναυσμα ενός μεγάλου διαλόγου σχετικά με το περιεχόμενο των ομιλιών του προκαθημένου της Εκκλησίας της Ελλάδος και με το αν η τελευταία ασκεί δημόσια εξουσία. Το ζήτημα, βέβαια, των ταυτοτήτων αντιμετωπίστηκε από τα εθνικά και τα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα σαφώς υπό το πρίσμα της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας, δηλαδή του δικαιώματος αποσιώπησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων³⁰. Παρεμφερής υπόθεση αντιμετωπίστηκε δικονομικά και μέσω ατομικής προσφυγής στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), κατά του τουρκικού κράτους, από πολίτη που θεώρησε ότι η ταυτότητά του έπρεπε να αναγράφει πως είναι μέλος του Αλεβιτισμού και όχι του Ισλάμ. Το ενδιαφέρον σε αυτή την υπόθεση, είναι ότι η Τουρκία –αν και λαϊκό κράτος, γεγονός κατοχυρωμένο στο κείμενο του συντάγματός της– προέβλεπε αναγραφή του θρησκειώματος στα δελτία ταυτοτήτων. Η διάταξη αυτή κατακρίθηκε από το ΕΔΔΑ ως παράβαση της υποχρέωσης του κράτους για θρησκευτική ουδετερότητα³¹.

4. Σχέσεις Κράτους – Εκκλησίας ή Κράτους – θρησκευμάτων;

Οι σχέσεις Κράτους – Εκκλησίας στο ελληνικό κράτος ρυθμίζονται κατ' αρχήν στο τρίτο άρθρο του ισχύοντος συντάγματος, του οποίου η πρώτη παράγραφος θέτει τις βάσεις για τη σημερινή διασύνδεση της εκκλησιαστικής με την πολιτειακή έννομη τάξη³². Η παράγραφος αυτή αρχικά αποτυπώνει τον όρο επικρατούσα θρησκεία, όρος διαπιστωτικός κατά το ισχύον σύνταγμα, με σοβαρά μεν αντίθετα επιχειρήματα περί κανονιστικού περιεχομένου του, με το γεγονός της σύγκρισης του ισχύοντος συντάγματος δε με το προγενέστερο του 1952 να

²⁹ Βλ. Καπλανέρης 1991: 21-51 καθώς και Στράγκας 1980: 3799 κ.ε.

³⁰ Χαρακτηριστική η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου Σοφιανόπουλος κλ. κατά Ελλάδος, 12.12.2002, η απόφαση δημοσιευμένη με επίσημη μετάφραση στα ελληνικά σε www.nsk.gr.

³¹ ΕΔΔΑ CASE OF SİNAN İŞİK v. TURKEY 02/05/2010, για το κείμενο της απόφασης βλ. hudoc.echr.coe.int.

³² Άρθρο 3, παρ. 1: «Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4ης Σεπτεμβρίου 1928».

καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία δεν βρίσκεται σε προνομιακή θέση έναντι των λοιπών δογμάτων και θρησκειών που λειτουργούν εντός της ελληνικής επικράτειας. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί και η εθνική νομολογία, αλλά και η ίδια η ύπαρξη του άρθρου 13 του ισχύοντος συντάγματος που κατοχυρώνει τη θρησκευτική ελευθερία³³.

Το δεύτερο σημαντικό ζήτημα, που θέτει η πρώτη παράγραφος του ρυθμιστικού των σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας άρθρου του συντάγματος, είναι η συνταγματική κατοχύρωση των ιερών κανόνων. Περί της ερμηνευτικής προσέγγισης των ως άνω αναφερομένων έχουν διαμορφωθεί τρεις κυρίως απόψεις, με την πρώτη να δέχεται την εν συνόλω κατοχύρωση των ιερών κανόνων, τη δεύτερη και επικρατούσα από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας να εμπεριέχει την κατοχύρωση μόνο των δογματικών και των θεμελιωδών διοικητικών κανόνων, και τέλος την τρίτη άποψη να απαντά στη διατήρηση της κανονικής ενότητας Οικουμενικού Πατριαρχείου και Εκκλησίας της Ελλάδος³⁴. Παρέλκει η εξέταση του τρίτου ζητήματος που εισάγει το υπό εξέταση άρθρο, δηλαδή της συνταγματικής κατοχύρωσης του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης του 1928, καθώς αναλύθηκε παραπάνω.

Ο θεσμικός ρόλος της Εκκλησίας είναι έκδηλος σε όλο το φάσμα του ευρωπαϊκού χώρου. Το γεγονός αυτό απαντά στις διαφορετικές ιστορικοπολιτικές συνθήκες που οδήγησαν σε ένα ορισμένο σύστημα σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας³⁵ σε κάθε χώρα³⁶. Ακριβώς, λοιπόν, επειδή οι ιστορικοπολιτικές συνθήκες διέφεραν

³³ Βλ. Τρωιάνος 2001 καθώς και ενδεικτικά ΣτΕ 2289/2001 (δημοσίευση σε ΝΟΜΟΣ): {...} Το άρθρο 3 του Συντάγματος {...} ούτε εισάγει προνομιακή μεταχείριση υπέρ των Ελλήνων Ορθοδόξων Χριστιανών {...}.

³⁴ Βλ. ενδεικτικά Παπαγεωργίου 2014: 34-37 καθώς και ΣτΕ 2569/1990 (δημοσιευμένη σε ΝΟΜΟΣ), όπου παραπέμπονται ευθέως ιεροί κανόνες στο αιτιολογικό της απόφασης, όπως συμβαίνει και στην ΑΠ 17/2008 (ΝΟΜΟΣ). Βλ. επίσης και ΟΛΣτΕ 3003/2014 (ΝΟΜΟΣ) για τη συνταγματική κατοχύρωση των βασικών διοικητικών θεσμών της Εκκλησίας προς διασφάλιση του κύρους και της εύρυθμης λειτουργίας της.

³⁵ Για το ζήτημα αυτό βλ. και Προκόπιος Μητροπολίτης Φιλίππων Νεαπόλεως και Θάσου 1987: 135.

³⁶ Ένα εύλογο παράδειγμα αποτελεί το καθεστώς κράτους – εκκλησίας που επικρατεί στη Γαλλία: Πιο αναλυτικά, στην Ευρώπη, το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα του πλήρως εκκοσμικευμένου κράτους είναι η Γαλλία («laïcité»), γενικά θεωρημένη, όμως, ως προς το νομικό καθεστώς των θρησκευτικών κοινοτήτων, αφού η πλήρης αποστασιοποίηση που της αποδίδεται από το θρησκευτικό φαινόμενο εκ της εντάξεώς της στις χώρες που υπάγονται σε καθεστώς ολοκληρωτικού χωρισμού, δεν ανταποκρίνεται με απόλυτη ακρίβεια στην πράξη. Στο γαλλικό κράτος οι σχέσεις πολιτείας με τα θρησκευόμενα δε διεπύκνυνται πάντα από πλήρη νομοθετική διάκριση, κατέληξε δε σε αυτό το σημείο μετά από έντονες προστριβές Γαλλίας – Αγίας Έδρας. Συγκεκριμένα, το 1801 υπογράφηκε κονκορδάτο με την Αγία Έδρα, πράξη που αποδίδεται στην προσπάθεια του Ναπολέοντα Βοναπάρτη να εξομαλύνει την κρίση που είχε ξεσπάσει στις σχέσεις του κρατικού οργανισμού με τον εκκλησιαστικό, κρίση που στον πυρήνα της είχε την πολιτειακή νομοθεσία. Ενδεικτικά, το 1789 είχε θεσμοθετηθεί η εθνικοποίηση της περιουσίας της Εκκλησίας με τη συνεπακόλουθη ανάληψη των τρεχόντων εξόδων της εκκλησίας, καθώς και της κάλυψης των

από χώρα σε χώρα, κυρίως του ευρωπαϊκού κόσμου, και γι' αυτό τον λόγο οι σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας σε αυτές διακρίνονται από πολυμορφία, εντός του πλαισίου πάντα της διεθνώς πλέον κατοχυρωμένης, τόσο σε επίπεδο νομικών δεσμευτικών κειμένων όσο και σε επίπεδο ηθικοπολιτικής μόνο δεσμευτικών διακηρύξεων, θρησκευτικής ελευθερίας, και ακριβώς λόγω της νομοθετικής και νομολογιακής εξέλιξης όλων των εκφάνσεων του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, σήμερα είναι πιο σφαιρικό να εξετάζουμε τις σχέσεις κράτους θρησκευτικών κοινοτήτων και όχι μόνο τις σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας, αφού σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά κράτη διαθέτουν ανάλογη νομοθεσία. Στην Ελλάδα ο σχετικός νόμος είναι πρόσφατος και έχουν δημοσιευτεί μόλις δύο δικαστικές αποφάσεις αναφορικά με το καθεστώς της νομικής προσωπικότητας των θρησκευτικών κοινοτήτων, μία του μονομελούς πρωτοδικείου Θηβών και μία του μονομελούς πρωτοδικείου Πειραιά. Και στις δύο περιπτώσεις εξετάστηκε αίτηση

χρηματικών αναγκών του κλήρου από το κράτος. Ακολούθησαν μονομερείς πολιτειακές ρυθμίσεις για τη ρύθμιση του θρησκευτικού φαινομένου και της θέσης του στον κρατικό οργανισμό, με χαρακτηριστικές τον Πολιτειακό Καταστατικό Χάρτη του Κλήρου του 1790 που στο σύνολό του κατέστησε την εκκλησία μία δημόσια υπηρεσία, γεγονός που δεν έγινε αποδεκτό από τον πάπα Πίο ΣΤ', καθώς και το διαχωριστικό των σχέσεων κράτους - εκκλησίας διάταγμα του 1795. Ωστόσο, η υπογραφή του κονκορδάτου δεν κατόρθωσε να επιλύσει το πρόβλημα, αφού ακολούθησαν άλλες νομοθετικές παρεμβάσεις που δυσαρέστησαν την Αγία Έδρα και οδήγησαν στη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων του με τη Γαλλία το 1904 μετά την άφιξη του γάλλου προέδρου στη Ρώμη, παρά την απαγόρευση εκ μέρους της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας των επίσημων επισκέψεων των αρχηγών των ρωμαιοκαθολικών κρατών στην Ιταλία, για το χρονικό διάστημα κατά το οποίο τα παπικά εδάφη θα βρίσκονταν προσαρτημένα στο ιταλικό βασίλειο. Τελικώς, θεσμοθετήθηκε ο πλήρης χωρισμός με νόμο του 1905 απαγορευτικό της κατάστασης ενός θρησκευάματος ως αναγνωρισμένου, από τον οποίο νόμο εξαιρούνται οι περιοχές του Άνω και Κάτω Ρήνου και του Μοζέλα, όπου διατηρείται το καθεστώς που ίσχυε πριν από την προσάρτησή τους στη γαλλική επικράτεια το 1918, μετά από τη γερμανική τους κατοχή που έλαβε χώρα το 1870. Σε αυτές τις περιοχές, λοιπόν, που πρόκειται ουσιαστικά για την Αλσατία και τη Λωρραίνη, έχουν αναγνωρισθεί με νόμο του 1924 η διατήρηση του παλαιού καθεστώτος και τέσσερις θρησκευτικές κοινότητες ως νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου (η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, δύο Προτεσταντικές Εκκλησίες, η Λουθηρανική, και η Μεταρρυθμισμένη και η Εβραϊκή κοινότητα). Το ισχύον σύνταγμα της Γαλλίας δεν εξειδικεύει τον νομικό καθεστώς των θρησκευτικών κοινοτήτων που δημιουργούνται και λειτουργούν στην επικράτεια. Τον ρόλο αυτό επιτελούν ειδικά νομοθετήματα, υπουργικές εγκύκλιοι της Υπηρεσίας Θρησκευμάτων του Υπουργείου Εσωτερικών, η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και του Συνταγματικού Συμβουλίου. Το 1905 προβλέφθηκε η σύσταση θρησκευτικών σωματείων, που διέπονται κατά βάση από τις διατάξεις για τη λειτουργία των σωματειακών ενώσεων. Η Καθολική Εκκλησία διέτυψε ήδη πριν από τη σύνταξη του ως άνω αναφερόμενου νόμου ενστάσεις και τελικώς μετά τη δημοσίευσή του δεν προέβη επ' ουδενί σε σύσταση θρησκευτικού σωματείου, με αποτέλεσμα τη σύσταση νέων σωματειακών μορφών για την επίτευξη θρησκευτικών σκοπών, ήτοι τα σωματεία για θρησκευτικούς σκοπούς και τα επισκοπικά σωματεία. Το αν μία σωματειακού χαρακτήρα ένωση έχει αμιγώς θρησκευτικό χαρακτήρα, εναπόκειται στη δικαστηριακή κρίση, ενώ ως προς τη σχέση θρησκευμάτων πολιτικής, πραγματοποιείται συχνά διαβούλευση με εκπροσώπους των σημαντικότερων σε συμμετοχή θρησκευτικών κοινοτήτων σε θέματα που αφορούν την κοινωνία εν γένει. Βλ. ενδεικτικά Robbers 2007: 59 κ.ε.

(κατά τη διαδικασία της εκούσιας δικαιοδοσίας) με περιεχόμενο την αναγνώριση θρησκευτικού νομικού προσώπου. Η απόφαση των δικαστηρίων επί των αιτήσεων προέβλεπαν την αποδοχή τους, αφού κρίθηκε, μετά την εξέταση των προσκομιζόμενων και επικαλούμενων εγγράφων, ότι τηρήθηκαν όλες οι προβλεπόμενες στον νόμο 4301/2014 προϋποθέσεις για τη σύσταση θρησκευτικού νομικού προσώπου και επιπλέον ήταν σύμφωνη με τα χρηστά ήθη και τη δημόσια τάξη η Ομολογία της πίστωσης και ο Κανονισμός τους. Πρόκειται για τα εξής πλέον θρησκευτικά νομικά πρόσωπα: α) «Ιερά Μητρόπολις Αττικής και Βοιωτίας της Εκκλησίας των Γνησίων Ορθοδόξων Χριστιανών (Γ.Ο.Χ.) της Ελλάδος. Θρησκευτικό νομικό πρόσωπο» με έδρα τον Καθεδρικό Ναό των Αγίων Πάντων και με 716 ιδρυτικά μέλη, β) «Ιερά Μητρόπολις Πειραιώς και Σαλαμίνας της Εκκλησίας των Γνησίων Ορθοδόξων Χριστιανών της Ελλάδος. Θρησκευτικό νομικό πρόσωπο», με έδρα τα γραφεία επί της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου και Σωτήρος στον Δήμο Πειραιά και με 449 ιδρυτικά μέλη³⁷.

5. Συμπεράσματα³⁸

Σε μια εποχή, στην οποία η πλειονότητα εκφράζει την επιθυμία για χωρισμό Κράτους – Εκκλησίας, είναι πρωτίστως απαραίτητο να αποσαφηνιστεί το περιεχόμενο της έννοιας χωρισμός. Αν η αναφορά στον ως άνω χωρισμό πηγάζει από την αντίληψη περί προνομιακής μεταχείρισης της Εκκλησίας της Ελλάδος και της ελλαδικής ορθόδοξης Εκκλησίας εν συνόλω, ήδη υπό το καθεστώς του ισχύοντος συντάγματος δεν μπορεί να γίνει λόγος για τέτοιο γεγονός. Αν το αίτημα του χωρισμού αποτελεί ουσιαστικά αίτημα επαναπροσδιορισμού της νομικής προσωπικότητας δημοσίου δικαίου, είναι σκόπιμο να διευκρινισθεί ότι τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα εν συνόλω³⁹ απαρτίζουν μία ιδιαίτερη κατηγορία δημόσιων νομικών προσώπων, που κατά κανόνα δεν ασκούν δημόσια εξουσία⁴⁰.

Το πρόβλημα, κατά τη γνώμη της γράφουσας, ξεκινάει από τη χαοτική νομοθεσία πάνω στα ζητήματα εκκλησιαστικού δικαίου και δικαίου των

³⁷ Νόμος 4301/2014 {ΦΕΚ Α/223-7.10.2014}, ΜΠΡ Θηβών 165/215 και ΜΠΡ Πειραιώς 2457/2015 δημοσιευμένες σε ΝΟΜΟΣ.

³⁸ Η παράγραφος εμπεριέχει προσωπικές απόψεις.

³⁹ Όχι τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα του άρθρου 12 του νόμου 4301/2014, αλλά τα νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου της ελλαδικής ορθόδοξης εκκλησίας, τα οποία σε αριθμό προσεγγίζουν τα δέκα χιλιάδες (10.000.). Βλ. Μητραλέξης 2015: 11.

⁴⁰ Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων 17.11.2016, αρ. πρωτ.: 195863/Θ1, «Περί επικοινωνίας των υπηρεσιών του ΥΠΠΕΘ με την Εκκλησία της Ελλάδος, την Εκκλησία της Κρήτης, τις Ιερές Μητροπόλεις Δωδεκανήσου, τις Ισραηλιτικές Κοινότητες και τις Μουφτείες Θράκης», όπου αναφέρεται ότι τα εν λόγω νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου δεν αποτελούν κρατικά νομικά πρόσωπα, ούτε βρίσκονται στη σφαίρα της δημόσιας διοίκησης, είναι απαραίτητο δε η μορφή νομικής προσωπικότητας, την οποία διαθέτουν, να μην οδηγεί «σε λανθασμένα συμπεράσματα για τη σχέση των εν λόγω νομικών προσώπων με το κράτος, τις υποχρεώσεις που ενδεχομένως αυτά τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα έχουν έναντι της πολιτείας και πολύ περισσότερο, δε θα πρέπει να οδηγεί σε εξομοίωσή τους με τα λοιπά εποπτευόμενα νομικά πρόσωπα».

θρησκευτικών κοινοτήτων, που ισχύει στο ελληνικό κράτος, νομοθεσία που πολλές φορές παρουσιάζει δυσχέρειες ήδη από το γράμμα του νόμου, οι οποίες μεταφέρονται στη δικονομική πρακτική. Δεν είναι τυχαία η πολυάριθμη καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας. Μάλιστα, η πρώτη απόφαση του εν λόγω δικαστηρίου, με την οποία αυτό εισήλθε στην ουσία της εξέτασης ζητημάτων θρησκευτικής ελευθερίας αφορούσε τη χώρα μας⁴¹. Επίσης, τον Σεπτέμβριο 2016 δημοσιεύτηκε ακόμη μία καταδικαστική της Ελλάδος απόφαση με το ίδιο περιεχόμενο⁴².

Εν κατακλείδι, σκόπιμο είναι να σημειωθεί η ευκολία με την οποία χρησιμοποιείται η έννοια του χωρισμού της Εκκλησίας από το Κράτος τόσο στον δημόσιο διάλογο όσο και στις ιδιωτικές συνομιλίες που πραγματοποιούνται σχετικά με αυτό το θέμα καθημερινά. Τι σημαίνει χωρισμός Κράτους - Εκκλησίας; Η άποψη, που διατυπώνεται με την παρούσα, είναι ότι κάθε συζήτηση που έχει ως κεντρικό πυρήνα το ακανθώδες αυτό ζήτημα είναι απαραίτητο να έχει ως αφετηρία αυτό το ερώτημα και τον σαφή προσδιορισμό του, ειδάλλως είναι δυνατόν να οδηγηθεί σε αοριστολογίες και, δυστυχώς, πολλές φορές σε παρουσίαση στοιχείων νομικών ή ιστορικών κατά το συμφέρον του εκάστοτε ομιλητή. Εν τέλει, η έννοια χωρισμός και γενικότερα τα συστήματα ενώσεως ή χωρισμού, που έχουν διαμορφωθεί στη θεωρία, με σκοπό την κατηγοριοποίηση των σχέσεων Εκκλησίας και Κράτους ανά περίοδο και ανά χώρα, ανταποκρίνονται στο νομικό πλαίσιο που επικρατεί ανάμεσα στους δύο διαπλεκόμενους οργανισμούς. Για παράδειγμα, στην Πορτογαλία είναι συνταγματικά κατοχυρωμένο το σύστημα του απόλυτου χωρισμού Κράτους - Εκκλησίας και Κράτους - θρησκευτικών κοινοτήτων, ωστόσο υφίσταται σύνδεση των τελευταίων με τον κρατικό οργανισμό⁴³.

Οι σχέσεις Κράτους - Εκκλησίας στην πράξη δεν μπορούν να συμπυκνωθούν αόριστα σε μία θεωρητική ή ιδεολογική κατασκευή, αλλά κρίνεται απαραίτητη η αυτοτελής διερεύνηση των πολυποίκιλων θεμάτων που απορρέουν από αυτές. Η συνταγματική ρύθμιση, η νομοπαραγωγική διαδικασία, αλλά και η σχέση κράτους θρησκευτικών κοινοτήτων είναι ζητήματα που, στη σύγχρονη ελληνική νομική πραγματικότητα σε συνάρτηση με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, σκιαγραφούν τον τρόπο με τον οποίο το κράτος διαπλέκεται με την Εκκλησία.

Εκκλησία-Κράτος, Κράτος-Εκκλησία, δύο άξονες εξουσίας πνευματικής ή επίγειας, δύο άξονες πρωτίστως ανθρωπιάς σε μία κοινωνία η οποία υπό τις παρούσες συνθήκες φαντάζει ιδεατή. Σίγουρα, η γράφουσα δεν διαθέτει τη γνώση ή την πείρα ανθρώπων που έχουν αφιερώσει τον βίο τους σε κάποιον από τους δύο αυτούς οργανισμούς, ωστόσο από τη σκοπιά του νέου νομικού και πρωτίστως του μετόχου της οργανωμένης κοινωνίας, στην οποία διαβιώνουμε, επιθυμεί την

⁴¹ ΕΔΔΑ Κοκκινάκης κατά Ελλάδα, 25.5.1993, για το ζήτημα του προσηλυτισμού.

⁴² ΕΔΔΑ Παπαβασιλάκης κατά Ελλάδα, 15.9.2016, για το ζήτημα των αντιρρησιών συνείδησης.

⁴³ Βλ. Αλτάνα Φίλου-Πασαντάρα.

ολοκλήρωση της συνοπτικής αυτής παρουσίασης των σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας στο ελληνικό κράτος ως εξής. Η συζήτηση σε θέματα σχέσεων Κράτους – Εκκλησίας χρήζει πρωτίστως διαλλακτικότητας, καθώς δεν είναι λίγες οι φορές που η επιθετικότητα είναι αυτή που χαρακτηρίζει τις όποιου είδους σχετικές συνομιλίες, και φυσικά όσο το δυνατόν σφαιρικότερη και αμερόληπτη γνώση του πλέγματος των σχέσεων αυτών, ούτως ώστε να αποφεύγεται η χρήση εννοιών και όρων, όπως «παρεμβάσεις», «εκκοσμίκευση», «προνόμια», «επικρατούσα θρησκεία», με τρόπο είτε εσφαλμένο και μεροληπτικό είτε επηρεασμένο από απολυταρχικές απόψεις, που εδράζονται στην ύπαρξη ή μη του θρησκευτικού συναισθήματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος, Αθανάσιος (2005), *Το Εκκλησιαστικό Δίκαιο στην Ελλάδα Σήμερα. Τα Πατριαρχικά Δίκαια στην Ελλάδα εν Σχέσει προς τα Δίκαια της Εκκλησίας της Ελλάδος*. Θεσσαλονίκη.
- Ανδρουτσόπουλος, Γεώργιος (2007), “Το Μεταθετό των Επισκόπων στην Εκκλησία της Ελλάδος.” *Νομοκανονικά* 2: 35–68.
- Βαβούσκος, Κωνσταντίνος (2001), “Η Εκκλησία της Ελλάδος και οι Σχέσεις της Προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο.” *Δίκαιο και Πολιτική* 15: 13–23.
- Θεοδωρίδης, Ιωάννης (2011), *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας, η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*. Θεσσαλονίκη.
- Καπλανέρης, Σωκράτης (επιμέλεια) (1991), *Αναδρομή, Τιμητικόν Αφιέρωμα εις τον Αρχιεπίσκοπον πρ. Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Κυρόν Ιάκωβον Βαρβανάτσον*. Μέγαρα.
- Κονιδάρης, Ιωάννης (2016), *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη.
- Κουκουσάς, Βασίλειος (2014), *Πτυχές της Βυζαντινής και Εκκλησιαστικής Ιστορίας*. Θεσσαλονίκη.
- Ματσούκας, Νικόλαος (2001), «Θεολογική Θεώρηση των Σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας.» *Δίκαιο και Πολιτική* 15.
- Μητραλέξης, Σωτήρης (επιμέλεια) (2015), *Απελευθέρωση της Εκκλησίας από το Κράτος*. Αθήνα.
- Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος (2013), *Εκκλησιαστικό Δίκαιο - Θεωρία και Νομολογία*. Θεσσαλονίκη.
- (2014), *Θεωρία και Πράξη του Εκκλησιαστικού Δικαίου 1*. Θεσσαλονίκη.
- Ραμιώτης, Κωνσταντίνος (1997), *Εκκλησία Μέσα στην Ελληνική Πολιτεία*. Αθήνα.
- Στράγκας, Θεοκλήτος (1969), *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ Πηγών Αψευδών 1817-1967*. Τόμος Α. Αθήνα.
- (1972), *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ Πηγών Αψευδών 1817-1967*. Τόμος Δ. Αθήνα.
  - (1980), *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ Πηγών Αψευδών 1817-1967*. Τόμος ΣΤ. Αθήνα.
- Τρωιάνος, Σπύρος (2001), “Ο χωρισμός Πολιτείας και Εκκλησίας στο Σύνταγμα του 1975.” *Δίκαιο και Πολιτική* 15: 53–59.
- (2006), *Η Εκκλησιαστική Πολιτική του Ελληνικού Κράτους Κατά το 19ο και τις Αρχές του 20ου αιώνα*. Αθήνα.
  - (2011), *Οι Πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*. Αθήνα-Κομοτηνή.
  - (2013), *Ψηφίδες Ιστορίας Δικαίου Απώτερης και Νεότερης*. Αθήνα.
- Τρωιάνος, Σπύρος & Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος (2009), *Βασική Θρησκευτική Νομοθεσία και Νομολογία*. Αθήνα.

- Τρωιάνος, Σπύρος & Πουλής, Γεώργιος (2003), *Εκκλησιαστικό Δίκαιο*. Αθήνα-Κομοτηνή.
- Τσακουμάκας, Προκόπιος (Μητροπολίτης Φιλίππων Νεαπόλεως Θάσου) (1987), *Συστήματα Σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας, Μορφάι του Χωρισμού*. Καβάλα.
- Τσιρώνης, Θεοδόσης (2010), *Εκκλησία Πολιτευομένη, Ο Πολιτικός Λόγος και Ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1913-1941)*. Θεσσαλονίκη.
- Φίλου-Πασαντάρα, Αλτάνα (2012), “Η Νομική Προσωπικότητα των Θρησκευτικών Κοινοτήτων σε Χώρες της Ευρώπης.” *ΕφημΔΔ* 4: 552–572.
- Φειδάς, Βλάσιος (2002), *Εκκλησιαστική Ιστορία Α'*. Αθήνα.
- De Ste Croix, Geoffrey Ernest Maurice (2005), *Ο Χριστιανισμός και η Ρώμη. Διωγμοί, Αιρέσεις και Ήθη*. Αθήνα.
- Robbers, Gerhard (2007), *Κράτη και Θρησκευματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη.